

1917 йил 27 февралда Петроградда демократик инкилоби галабаси Туркистон ўлкасига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Натижада Туркистонда ҳам ишчи ва солдат депутатлари Советлари ва ҳар хил тоифалар вакилларидан тузилган ижроия комитетлар ташкил этила бошланди. Тошкентнинг ҳамма даҳалари вакиллари тўпланиб «Шўрои Исломия» ташкилотини туздилар.

1917 йилнинг март ойида ўлка мухторияти масаласи Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги асосий масала бўлиб қолди. Туркистонга мухторият макомини бериш гоёси нафақат демократик зиёлилар ўртасида, хатто оддий фуқаролар орасида ҳам тарқала бошлади. 31 март куни рус подшосининг ўлкадаги таянчи-Туркистон генерал-губернатори ҳокимиятни тарқ этди. 1917 йил 7 апрелда Муваққат ҳукумат қарори билан кадет Н.Н.Щепкин раислигида Туркистон кўмитаси ташкил қилинди. 9 кишидан иборат бу комитет аъзоларининг тўрттаси: А. Буқейхонов, М.Тинишбоев, С. Максудов ва А. Давлетшинлар туркий халқлар вакилларидан эди.

Туркистон маҳаллий аҳолисининг ошиб бораётган ижтимоий-сиёсий фаоллиги шароитида Тошкентда 1917 йил 16 апрелда «Шўрои Исломия» нинг Тошкент ташкилоти ташаббуси билан чақирилган Бутунтуркистон мусулмонларининг 1 қурултойи иш бошлади.

Қурултойнинг сўнги мажлисида марказий раҳбар орган-Туркистон ўлка мусулмон шўроси ташкил этилиши ҳақида қарор қабул қилинди. Шундай қилиб Туркистоннинг бирлиги ва яхлитлиги томон муҳим қадам қўйилди.

Афсуски, бирлашиш жараёнлари ҳар доим ҳам бир текис ривожланмади. Мунаввар Қори бошчилигидаги «Шўрои Исломия»дан 1917 йил июн ойида диний уламолардан ташкил топган «Шўрои Уламо» ажралиб чиқди. «Шўрои Уламо» жамияти тарафдорлари демократик кайфиятдаги миллий зиёлилар ва мусулмон рухонийларнинг жамиятда ислохотлар ўтказиш йўлидаги ҳар қандай уринишларига ва европача маданиятнинг кириб келишига кескин қарши чиқишди. Маърифий, сиёсий соҳадаги янгиланишлар ҳақидаги гоёларни ҳам рад этишди.

Тошкентдаги ишчи ва солдат депутатлари Совети мусулмонлар ўртасидаги ушбу бўлинишдан усталик билан фойдаланишга уринди. Сентябрь воқеалари натижасида Тошкент Совети ҳокимиятни қўлга олишга ҳаракат қилди.

1917 йил 10 сентябрда Тошкентда Бутунтуркистон мусулмонларининг II қурултойи очилди. Ушбу қурултой ҳокимиятни солдат, ишчи ва дехкон депутатлари советларига беришга қарши чиқди. Сентябрь воқеалари жамиятдаги сиёсий қарама-қаршилиқларни кескинлаштириб, ўлкадаги ишчилар ҳаракати билан миллий ҳаракатнинг кейинги

йўлларини бир-бирдан ажратиб юборди.

Тошкентда 1917 йил 17-20 сентябрда туркистонлик ва козок мусулмонларнинг курултойида «Шўрои Исломия», «Шўрои Уламо», «Турон» ва бошқаларни бирлаштириш йўли билан бутун Туркистон ва Козогистон учун умумий бўлган «Иттифоки муслимин» деган сиёсий партия тузишга қарор килинди.

«Уламочилар»нинг ушбу курултойидаги асосий масала Туркистон ўлкасининг бўлгуси сиёсий бошқаруви тўғрисида бўлиб, унда демократик Россия таркибида ҳудудий федерация-»Туркистон федератив республикаси» тузилиши гоёси олға сурилди. Феврал инкилобининг таъсири билан Туркистонда қасаба уюшмалари оммавий равишда ташкил этилди, маҳаллий халқлар тилларида газеталар чиқа бошлади.

Октябр тўнтариши. Туркистонда мустабид Совет хокимиятининг ўрнатилиши, унинг шовинистик сиёсати

1917 йил сентябрь ойида большевиклашган Тошкент Совети солдатларни ва асли россиялик ишчиларни ўз томонига торта олган эди. Октябр ойида Россияда тўнтариш бўлиб ўтгандан сўнг, унинг таъсири тез орада мустамлака ўлкага ҳам ёйилди.

Тошкентдаги Октябр тўнтариши катнашчилари 1 ноябрда Бош комиссар генерал Коровиченко ва Муваққат ҳукуматнинг Туркистон кўмитасини қамолга олдилар ва шу кун Туркистонда Совет хокимиятини ўрнатилганлиги эълон килинди. Куролланган европали ишчилар, асосан темирйўлчилар, Тошкент гарнизонининг солдатлари давлат тўнтаришини ўтказдилар.

Туркистон большевиклари ўлкадаги бутун хокимиятни ўз қўлларига олиш учун шафқатсиз кураш олиб бордилар.

1917 йил 15-22 ноябрда Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган ишчи, солдат ва дехкон депутатларининг III ўлка съездида хокимият масаласи хал килинди. Бунда 15 кишидан иборат Туркистон Халқ комиссарлари совети тузилди (8 сўл эсер ва 7 большевик). Ҳукуматга маҳаллий аҳолидан биронта ҳам вакил киритилмади. С. Лапин бошлиқ «уламочи»лар, меншевик ва сўл эсерларнинг ўлка Совети таркибига мусулмон вакиллари хам киритиш борасидаги таклифлари инobatга олинмади. Бу эса большевикларнинг миллий масалада йўл қўйган катта сиёсий хатоси бўлиб, бунда совет раҳбарларининг шовинистик кайфиятлари очик намоён бўлди. Ҳукуматнинг бундай зиддиятли таркиби ўлкада европали аҳоли ҳукмронлигини мустаҳкамлади.

Россия Халқ Комиссарлари Совети 2 ноябрда «Россия халқлари ҳукукларининг декларацияси» ва 20 ноябрда «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнатқашларига» мурожаатномасини эълон қилди. Ушбу дабдабали хужжатларда халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳукуқи расмий равишда тан олинди; хаттоки ажралиб чиқиш ва мустақил давлат тузиш ҳукуқи; ҳамма ва ҳар қандай миллий, диний имтиёзлар ва чеклашлар бекор килинди.

Бу хужжатлар қанчалик баландпарвоз ваъдалар бермасин, амалда курук ташвиқот бўлиб чиқди. Кўп ўтмай, Туркистон ХКС «Шўрои Исломия», «Шўрои Уламо» ташкилотларини тарқатиб юборди. Бу ташкилотларнинг аъзолари Туркистон

мухториятини, кейинрок эса миллий истиклол харакатини кўллаб кувватладилар.

Туркистон мухториятининг эълон килиниши ва болшевиклар томонидан тор-мор килиниши

1917 йил 26-28 ноябрда Кўкон шахрида Туркистон ўлка мусулмонларининг фавкулудда IV курултойи бўлиб ўтди. Курултойда демократик мусулмон зиёлилар талаби билан Туркистон ахолисининг европали кисми вакиллари хам тенг хукукли бўлиб иштирок этдилар. Туркистоннинг бошқариш тузуми тўғрисидаги масала уч кун давом этган курултойнинг диккат марказида турди. Курултойда ўлканинг барча минтакалари ва кўпгина жамоат ташкилотларидан 200 нафардан ортик вакиллар хозир бўлди. Унда вакилларнинг сиёсий фаоллиги туфайли мухим масалалар юзасидан мунозаралар бўлиб ўтди. Мухторият эълон килиш гоёсини кўллаб-куватловчилар кўпчиликни ташкил этди. Курултойда кабул килинган қарорда: «Туркистонда яшаб турган турли миллатга мансуб ахоли Россия инкилоби даъват этган халкларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаш хусусидаги иродасини намоён этиб, Туркистонни Россия таркибида худудий жихатдан мухтор деб эълон қилди».

28 ноябрда таркиб топаётган мазкур давлатнинг номи аниқланиб, Туркистон мухторияти деб аталадиган бўлди. Бутунроссия Таъсис мажлиси чакирилгунга қадар хокимият Туркистон Муваккат кенгаши ва Туркистон халқ (миллат) мажлиси кўлида бўлиши керак эди. Туркистон Муваккат кенгаши аъзоларидан тузилган Муваккат ҳукумат хайъати таркибига 8 киши сайланди, яна 4 ўрин европа ахоли вакилларига ажратилди. Курултой жараёнида Туркистон Миллат мажлиси 54 кишидан иборат қилиб сайланди, шундан 2/3 кисми, яъни 36 нафари махаллий ахоли вакилларидан эди. Туркистон Мухторияти ҳукумати киска фурсат ичида халқ ўртасида катта эътибор қозонди. Абдурауф Фитрат мухторият эълон қилинган кунни «миллий лайлатулкадримиз» деб атади. Туркистон мухториятини барча демократик қучлар қизгин қувватлади.

Афсуски, ўлка болшевиклари Туркистон Мухторияти ҳукуматига катта хавф деб қарадилар. Туркистон Советларининг IV съезди Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг аъзоларини қонундан ташқари деб ҳисоблади ва ҳукумат аъзоларини қамокка олиш ҳақида қарор кабул қилди. Туркистон ХКС мухторият ҳукуматни тугатиш учун харбий харакатларни бошлади. Туркистон болшевиклари бунинг учун қизил аскарлардан ташқари арманларнинг «Дашноқцутюн» партияси аъзоларидан кенг фойдаландилар.

1918 йилнинг 19 феврилида (эски ҳисоб билан 6 феврал) Кўкон шахрида фаолият қўрсатаётган Туркистон мухторияти ҳукумати болшевикларнинг қонли ҳужумлари натижасида ағдариб ташланди. Ҳукумат ағдарилгач хам Кўкон ва унинг атрофларидаги тинч ахолини талаш ва ўлдириш баттар авжига чиқди. Фақат Кўконнинг ўзида уч кун давомида 10000 киши ўлдирилди.

«Улуг Туркистон» газетаси чуқур қайғу билан хабар берганидек, 20 (7) феврал Хўқанд тарихининг энг дахшатли қуни бўлди. Эски шаҳардаги ҳамма магазинлар, савдо

фирмалари, банклар ва озми-кўпми яхшироқ кўринган хусусий хонадонларнинг ҳаммаси таланган. Газетадаги ушбу мақола «Хўканд хозир ўликлар шахри» деб тугайди. Туркистон Мухториятини ағдарилиши Ўрта Осиёни советлаштиришга кенг йўл очиб берди.

Туркистон минтақасидаги истиклолчилик ҳаракати ва унинг тарихий аҳамияти

Туркистон Мухторияти ҳукумати большевиклар томонидан тор-мор қилинса ҳам, у Фарғона водийсида истиклолчилик ҳаракатини ташкилий жиҳатдан расмийлаштирди, унга миллий бўёқ ва тус берди. Мухторият ҳукуматининг тугатилиши истиклолчилик ҳаракатининг бутун Фарғона водийсида оммавий равишда бошланишига бир туртки вазифасини ўтадики, чор Россиясининг мустамлакачилик зулми остида эзилиб келган фарғоналиклар энди большевиклар тузуми ва совет Россиясига қарши қуролли курашга отландилар. Демак, Туркистонда совет ҳокимияти ва большевикча тузумга қарши истиклолчилик ҳаракатининг бошланишини хронологик жиҳатдан 1918 йил феврал ойининг сўнги ўн кунлигида деб белгилашимиз мумкин.

Дастлабки истиклолчи гуруҳларининг тузилиши Кўкон атрофидаги Бачқир қишлоғидан чиққан Кичик ва Катта Эргашларнинг номлари билан узвий боғлиқдир. 27 февралда бўлган жангларнинг бирида Кичик Эргаш шахид бўлгач, унинг ўрнига Катта Эргаш кўрбоши (уни Мулла Эргаш ҳам дейишган) Фарғона водийсида большевикларнинг мустамлакачилик тартибига қарши кураш бошлади.

Скобелев уездида эса Маргилон милициясининг собиқ бошлиғи Муҳаммад Аминбек Аҳмадбек ўғли – Мадаминбек советларга қарши кураш эълон қилди. «Яккатут волости Гарбобо қишлоғидаги Мадаминбек гуруҳининг қароргоҳига оммавий равишда маҳаллий ёшлар келиб қўшилди», деб ёзилади 1918 йилга оид архив ҳужжатларининг бирида. 1918 йил март ойига келиб Фарғона водийсида бир-бирдан мустақил равишда 40 дан ортиқ кўрбоши дасталари фаолият кўрсатарди. Мадаминбек Скобелев уездида, ака-ука Шермухаммадбек ва Нурмухаммадбек Маргилон атрофларида, Омон Пахлавон, Кобул, Сотиболди Қози ва Раҳмонкул Наманган уездида, Парпи кўрбоши Андижон шахри атрофида, Эшмат кўрбоши Кўконнинг Бувайда қишлоғида, Жонибек Қози Ўзган томонда, Муҳиддинбек Новкатда ўз фаолиятларини бошладилар.

Истиклолчилик ҳаракатининг ҳарбий бирликка алоқаси бўлмаган қуролли безорилик ёки босқинчилик, ёхуд «босмачилик» ҳаракати эмаслигини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Истиклолчилик ҳаракатининг ўзига хос миллий йўналиши ва Туркистонга мос хусусиятлари бўлган. Ҳаракатнинг бошдан охиригача устувор гоё – бу бутун Туркистоннинг миллий истиклоли эди.

Совет ҳокимияти вакилларининг бутун Туркистон ўлкасида юритган шовинистик ва мустамлакачилик сиёсати, маҳаллий аҳоли манфаатлари билан ҳисоблашмай уларнинг нафсониятига тегиши истиклолчилик ҳаракатининг доимий равишда авж олиши ҳамда унинг узлуксиз давом этишига олиб келди.

Туркистондаги истиклолчилик ҳаракатининг асосий ҳаракатлантирувчи қучлари

дехконлар, чорикорлар, мардикорлар, хунармандлар ва косиблар эди. Туркистон республикаси рахбарларидан бирининг эътироф этишича, истиклолчилик харакатига «асосан дехконлар ва хунармандлар катнашди». Фаргонадаги куролли мухолифат куч ва сон жихатдан тиш-тирногига куролланган совет кўшинларидан баъзан маглубиятга учраб турса-да, эътикод ва озодлик учун курашаётган истиклолчилар водийдаги бутун ахоли орасидан доимо мадад ва ёрдам олиб турардилар.

Туркистондаги истиклолчилик харакатининг уюшган бир шаклда намоён бўлишида кўрбошилар кўрсатган гайрат-шижоатни алохида таъкидлаб ўтиш керак. Ўз вақтида Фаргона водийсида Кичик ва Катта Эргашлар, Мадаминбек, Шермухаммадбек, Ислон Пахлавон, Бухоро Халк Республикасида Саид Олимхон (собик амир), Иброхимбек, Мулла Абдулкаххор, Анвар Пошо, Салим Пошо, Давлатмандбек, Жабборбек, Остон Коровулбеги, Ўрмон Полвон, Хайит Амин, Фузайл Махдум, Дониёлбек, Хоразм Халк Республикасида Жунаидхон, ўломалихон, Кўшмамедхон, Темир Алихон каби кўрбошилар бу харакатни ягона кучга бирлаштириш учун рахбарликни бирин-кетин ўз кўлларига олсалар-да, лекин Фаргона водийси, Хоразм ва Бухородаги истиклолчилик харакати бошдан охиригача ягона марказга тўлик уюша олмади. Туркистон фидойиларининг озодлик харакатини ягона марказга бирлаштириш учун изчил курашаётган Мадаминбек билан Анвар Пошонинг тақдирлари эса фожиали тугади. Фаргона водийсидаги истиклолчилик харакати 1919 йил ёзининг охири ва кузида ўзининг юкори чўккисига чиқди. Мадаминбек бошчилигидаги ислом кўшинлари сафига Жалолободда турган рус крестьянлар армиясининг кўшилиши водийда совет хокимиятини ағдариш учун реал куч эди. Сентябрнинг дастлабки кунларида Мадаминбек лашкарлари Жалолобод шахрини эгаллади. Куршоб касабаси ёнидаги жангларда совет армияси кисмлари катта маглубиятга учраб, Ўш шахрига чекинди. 8 сентябрда бир ярим кеча-кундузлик конли жанглардан кейин Ўш шахридаги гарнизон таслим бўлди ва камокхонада ётган махбуслар истиклолчилар томонидан озод килинди. Мадаминбек кўшинлари 13 сентябрда Эски Маргилон шахрини эгалладилар. Шу билан бирга водийдаги энг йирик стратегик шахар-Андижонни камал килишга киришдилар. Афсуски, бир ой давомида Фаргона водийсини ларзага келтирган Мадаминбек бошчилигидаги мусулмон кўшинининг хужуми пировард натижада маглубият билан тугади.

1919 йил 22 октябрда Помирнинг Эргаштом овулида бўлган анжуманда Фаргона муваккат мухторият хукумати тузилди. Хукумат таркибига 16 мусулмон ва 8 рус, хаммаси бўлиб 24 киши киритилди. Мадаминбек хукумат бошлиги бўлиши билан бирга Бош кўмондон килиб хам тайинланди.

1919 йилнинг кеч кузига келиб Мадаминбек кўл остида 30 мингга якин йигит кизил армияга карши истиклол жанглари олиб бордилар. Бу пайтда Шермухаммадбекда 20000 йигит, Эргаш кўрбошида 8000 йигит бўлган. Айнан ана шу уч лашкарбоши водийдаги жанговор харакатларни йўналтириб турганлар.

Мадаминбек сиймосида саркардалик, давлат ва сиёсат арбобига хос сифатлар ўзаро уйгунлашиб кетган эди. У Фаргона водийсидаги истиклолчиларнинг хакикий маънодаги дохийси, тан олинган йўлбошчиси эди. Мадаминбек водийдаги совет хокимияти органларига мукобил равишда ўз сиёсий бошқарув усулини жорий килди. Бундай бошқарув усулини яна Эргаш ва Шермухаммадбек кўрбошиларгина жорий этган эдилар. Туркистондаги истиклолчилик харакати 1920 йилнинг ёзи ва кузида ўзининг янги боскичига кадам кўйди. Кураш яна хам шафқатсиз ва муросасиз тус олди. Фаргона

водийси ва Самарканд вилоятидаги ватанпарварлар билан бир каторда эндиликда Хоразм ва Бухородаги фидойилар ҳам боскинчи кизил армия жангчиларига карши мукаддас курашга отландилар. Кураш байрогини водийда Мадаминбек ўрнига энди Шермухаммадбек кўтарди. Фаргона водийсидаги бутун кўрбошилар ва тинч ахоли вакиллари Олтиарик туманида ўзларининг нав-батдаги курултойларига тўпландилар. Курултой 1920 йил 3 майда Туркистон муваккат ҳукуматини тузди. Ушбу курултойда Шермухаммадбек ҳукумат раиси ва ислом кўшинларининг Олий бош кўмондони килиб сайланди. Большевик маддохлардан бирининг эътирофича, «Мадаминбек кўрбошилар ўртасида энг кучлиси бўлган бўлса, Шермухаммадбек шубҳасиз, энг хавфлиси эди». Туркистон МИК раиси Иноғомжон Хидиралиевнинг сал кейинрок ёзишича, «1920 йил сентябрда босмачиларнинг сони 70000 кишига етди ва кучли ваҳима уйғотди». Туркистондаги истиклолчилик ҳаракатининг гоёвий раҳнамолари ҳам етарли даражада мавжуд бўлиб, улар асосан жаҳид мунавварлари ва ислом уламолари эди. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, истиклолчилик ҳаракатига гоёвий раҳнамолик килиш борасида жаҳидлар билан уламолар ўртасида ўзаро рақобат мавжуд эди. Наманганлик Носирхон Тўра Саид Камолхон Тўра ўғли, тошкентлик муфтий Садриддинхон Махсум Шарифхўжа Кози ўғли, Туркистон МИКнинг собиқ ўринбосари Тўракул Жонузоков, асли бошқирдистонлик Ахмад Закий Валидий Тўгон ва бошқалар истиклолчилик ҳаракатининг гоёвий мафкурачилари эдилар. Ҳаракатга раҳбарлик қилган ислом уламолари орасида яссавийлик ва накшбандийлик тарикатларининг пирлари кўп бўлган.

1920-1924 йилларда истиклолчилик ҳаракати Бухоро ва Хоразм республикаларида ҳам авж олди. Бухоро Халк Республикасидаги ҳаракатнинг Туркистондаги истиклолчилик ҳаракатидан фарқ қиладиган асосий томони шундан иборатки, ватанпарварлар Бухорода икки жаҳада туриб кураш олиб боришларига тўғри келди. Бир томондан, амирлик тузуми тарафдорлари бўлган мужоҳидлар, жаҳидлардан иборат. Бухоро ҳукумати ва шунингдек, кизил армия кўшинларига карши кураш олиб бордилар (Иброҳимбек, Мулла Абдулкаххор ва б.). Иккинчи томондан, миллий истиклол гоёларига содик бўлган бухоролик ватанпарварлар Файзулла Хўжаев бошлик Бухоро Халк Республикаси ҳукумати билан яширин алоқалар ўрнатиб, Бухоронинг мукаддас тупрогидан кизил аскарларнинг олиб кетилиши, Бухоро республикасининг мустақиллиги амалда қарор топиши учун курашдилар (Анвар Пошо, Давлатмандбек, Жабборбек, Дониёлбек ва б.).

Хоразм Халк Республикасида кизил армияга карши курашнинг тепасида Жунаидхон турди. У Хоразмда сиёсий ҳокимият учун кураш бошлаб, катта муваффақиятларга эришди. Киска муддатда Жунаидхон ўз кўшинини 20000 кишига етказди. Ўзбек хунармандлари ва дехконларидан ташкил топган дасталарга Мадраимбой, Саъдулла бола, Шоқир бола ва бошқалар раҳбарлик қилган. Жунаидхон бошчилигидаги мужоҳидлар ҳужумга ўтиб, 1920 йил ёзида Кўхна Урганч, Хўжайли, Илонли ва Тахтани қайта эгаллашди, кўплаб кизил аскарларни асирга олишди. Жунаидхон совет кўмондонлигига махсус мактуб юбориб, агар кўшинлар Хоразмдан олиб чиқиб кетилмаса, асирларни отиб ташлашни билдирди. Бирок совет кўмондонлиги Жунаидхоннинг ҳакли талабларини рад қилгач, у босқинчиларни отиб ташлашга буюрди.

1924 йилга келганда истиклолчилар иктисодий таназзул ва кашшоклик, даҳшатли очлик, халқнинг оғир турмушини кўрмасликлари мумкин эмас эди. Тинимсиз давом этган етти йиллик курашдан Туркистон халқлари ҳам, кўрбоши ва уларнинг йигитлари ҳам жуда толиққан эдилар. Шунинг учун қасоскорларнинг кўпчилиги 1924 йил давомида

каршиликни тўхтатдилар. Бунга уларнинг раҳбарлари орасида жипслик ва умумий дастурнинг йўклиги ҳам сабаб бўлди.

Лекин хали олдинда курашнинг тўлик ўн йили турар эди. Ватанпарварлар яна 1935 йилгача боскинчи кизил армия кўшинларига қарши курашини олиб бордилар.